

Kerstmis onder vuur

Van dezelfde auteur:

Oorlogszone Zoo (2015)

De Berlijnse dierentuin en de Tweede Wereldoorlog

~

De boodschapper uit de hel (2016)

Hoe SS-officier Kurt Gerstein probeerde de Holocaust te stoppen

~

Een rechter in Auschwitz (2017)

*SS-rechter Konrad Morgen en zijn strijd tegen corruptie en "illegale" moorden
in de concentratiekampen*

~

Het masker van de massamoordenaar (2018)

Hoe Arthur Nebe als chef van de Kriminalpolizei samenspande tegen Hitler

~

Kolberg (2020)

*Hitlers laatste propagandafilm en de opkomst en ondergang van een Duitse
stad*

Kerstmis onder vuur

Kerst tijdens de Tweede Wereldoorlog:
aan het front, thuis en in de kampen

Kevin Prenger

Schrijver: Kevin Prenger / www.kevinprenger.nl
Coverontwerp: Roger Paulissen / www.red-roger.com
ISBN: 9789402174342
© Kevin Prenger, 2019

Illustratie kerstman in legeruniform (afkomstig van een poster uit
1942/1943 van het Amerikaanse Office for Emergency Management.
War Production Board): U.S. National Archives / Publiek domein
Foto auteur: Debbie van Dam

Inhoud

Inleiding.....	7
1939 en eerder	
1 miljoen kerstbomen in Berlijn	11
Een bruine Kerstmis	16
Heilige nacht met de Führer	27
Run rabbit run	33
Peace on Earth.....	40
1940	
Kerstmis ondergronds.....	44
Winkeldochters en een winterdirndl.....	54
Duiſt're wolken	62
Een nieuwe orde.....	67
1941	
Logeerpartij in het Witte Huis	73
Black Christmas	84
Noel, Noel, what the hell	91
Troost en hoop	105
1942	
Kerst in de ketel.....	110
De schijn ophouden.....	119
Exit reindeer, enter tank.....	126
There'll always be a Santa Claus.....	133
Kerst achter prikkeldraad.....	145
1943	
Bloody December.....	152

Home for Christmas.....	162
Het einde is nog niet in zicht.....	170
Zegerijke toekomst.....	174
Bommenloos feest.....	179
De drie wijzen.....	183
Verbroedering.....	187
1944	
Koude kalkoen in de 'Bulge'.....	197
A Merry Little Christmas.....	218
Bommen, raketten en kerstversiering uit de lucht.....	239
Kriegsweihnacht.....	245
De parel aan de Donau.....	262
Licht in de duisternis.....	269
Stille nacht.....	288
1945 en later	
Operation Santa Claus.....	297
Ontbering dempt vreugde.....	309
Nog niet naar huis.....	317
Kerstbomen langs de Muur.....	322
Slot.....	325
Bronnen.....	327
Noten.....	335

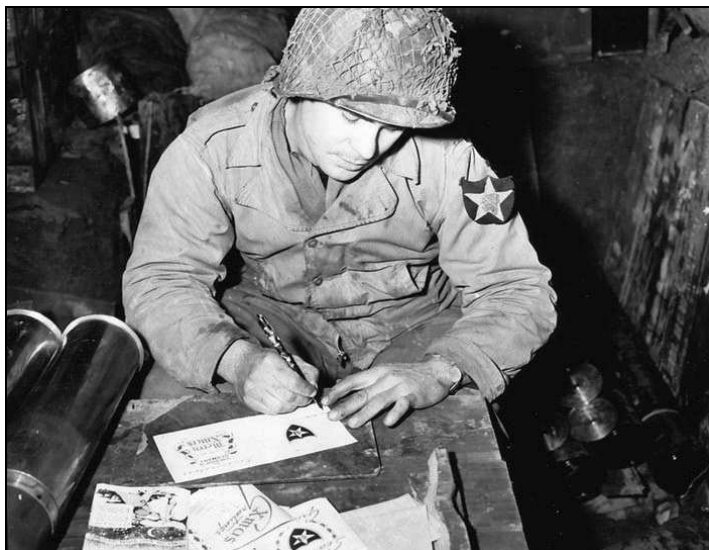
Inleiding

If only in my dreams...

Welk uniform een militair droeg maakte geen verschil, evenmin als waar hij zich bevond, of dat nou was op een brits in een slaapzaal op een RAF-basis in Engeland, aan boord van een torpedobootjager op de Grote Oceaan, onder het palmdak van een barak in een Japans krijgsgevangenenkamp, in een besneeuwd schuttersputje aan het Oostfront of achter de stuurknuppel van een bommenwerper boven Berlijn. Het verlangen om met de kerstdagen thuis te zijn, was tijdens de Tweede Wereldoorlog universeel onder de strijdkrachten van kerstvierende landen, zoals het dat ook tijdens de Eerste Wereldoorlog was geweest. Toen de laatstgenoemde oorlog in 1914 losbarstte, was het een geveugelde uitspraak geweest dat de strijd op tijd voorbij zou zijn om thuis te kunnen zijn voor kerst. Vier oorlogskerstmismissen zouden toen echter nog volgen. Diezelfde verwachting leefde ook op verschillende momenten in de daaropvolgende Tweede Wereldoorlog, bijvoorbeeld toen Duitse soldaten in juni 1941 de Sovjet-Unie binnenvielen en toen in juni 1944 de geallieerde legers landden in Normandië om Europa te bevrijden van de nazidictatuur. Aan het thuisfront koesterde men diezelfde hoop, maar pas de kerst van 1945 zou de eerste zijn die in vrede gevierd werd. Daarvoor werd het van oorsprong christelijke feest zes keer gevierd terwijl mannen met dezelfde religieuze achtergrond elkaar om het leven bevochten, geheel in tegenspraak met de aloude kerstboodschap van vrede op aarde.

'I'll be home for Christmas, if only in my dreams'. Deze zin uit de in 1943 uitgebrachte kersthit 'Home for Christmas' van de Amerikaanse artiest Bing Crosby omschrijft met weinig woorden de werkelijkheid gedurende de kerstdagen in oorlogstijd. Met wat verbeeldingskracht kun je bij het horen van de liedtekst een soldaat voor je zien die vanuit oorlogsgebied een brief schrijft aan zijn familie waarin hij toezegt thuis te zijn met kerst, waar hij hoopt dat sneeuw, mistletoe en cadeaus onder de boom op hem wachten. De kanttekening dat zijn aanwezigheid wellicht enkel in zijn dromen werkelijkheid zou zijn, raakt de kern van hoe de kerstdagen voor miljoenen soldaten ver van huis verliepen. In gedachten waren ze thuis, maar in de praktijk leek een vredige kerst bij hun familie verder weg dan ooit. Als ze geluk hadden, vierden ze Kerstmis met hun strijdmakkers buiten de vuurlinie, maar velen moesten er onder primitieve omstandigheden aan het front iets feestelijks van proberen te maken, als dat al mogelijk was. In Stalingrad, op Guadalcanal, in Bastogne en op vele andere locaties gingen gevechten tijdens de feestdagen in al hun hevigheid ononderbroken door. Voor veel krijgsgevangenen ge-

nomen militairen en burgers in gevangenschap stopte hun lijdensweg in onvrijheid niet op deze dagen. Bombardementen, voedselschaarste en andere gevolgen van de oorlog bemoeilijkten de kerstviering eveneens in het dagelijkse leven aan het thuisfront.

Een Amerikaanse soldaat van de 2nd Infantry Division schrijft kerstpost naar huis vanuit een opslagplaats voor artilleriegranaten in Heckhalenfeld in Duitsland, 30 november 1944. (U.S. Army / U.S. National Archives)

In 1914 en in mindere mate in 1915 werden gedurende de Eerste Wereldoorlog aan het westfront tussen vijandelijke soldaten spontane informele kerstbestanden gesloten. Duitsers, Britten en Fransen verlieten hun loopgraven en klonnen over prikkeldraad om elkaar op het niemandsland tussen de linies te ontmoeten en fijne feestdagen te wensen. Soms zong men gezamenlijk kerstliederen of werden voetbalwedstrijdjes gehouden. Deze tijdelijke verbroedering in kersttijd zou onderwerp worden van tientallen boeken, documentaires, speelfilms en songteksten en in 2014 zelfs van een reclamespot van een groot Brits warenhuis. Een betere vertolking van de vredesboodschap van kerst dan deze gebeurtenissen is moeilijk denkbaar. Van een verbroedering op deze schaal was tijdens de Tweede Wereldoorlog echter geen sprake. Weliswaar waren er kerstdagen aan het front die zonder wapengeweld verliepen, maar vijanden zochten elkaar op het strijdtoneel niet in grote aantallen op. De rol van Kerstmis in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog is daarom kleiner dan in die over de Eerste Wereldoorlog. Meestal ligt de nadruk op de historische gebeurtenissen tijdens de kerstperioden, zoals de Slag om Stalingrad en het Ardennenoffensief, en niet op de eigenlijke kerstviering. Echter ook zonder een meeslepende historie

van grootschalige verbroedering aan het front valt er over Kerstmis in de periode 1939-1945 toch veel te vertellen, want zelfs onder de meest erbarmelijke omstandigheden werd er tijdens deze bange dagen door militairen, burgers en krijgs- en kampgevangenen kerst gevierd.

Eten en drinken, cadeaus, vrolijke muziek, zang en ander entertainment, glinsterende versiering, religie, liefdadigheid en met familie en vrienden samen zijn; al deze componenten van het kerstfeest waren tijdens de oorlogsjaren ook aanwezig, hoewel vaak in aangepaste of beperkte vorm. Luxe levensmiddelen, drank, cadeaus en kerstversiering verdwenen in oorlogseconomieën uit de winkels en aan tafel tijdens het kerstdiner ontbraken de gezinsleden die in militaire dienst opgeroepen waren. Aan het front en in kampen waren de ontberingen tijdens de kerstviering over het algemeen groter, hoewel (krijgs)gevangenen soms over een groot improvisatievermogen beschikten om er toch iets feestelijks van te maken. Over het menselijk vermogen om zelfs in duistere tijden Kerstmis te vieren en daaruit hoop te putten, gaat dit boek. Het vertelt daarnaast over hoe overheden kerst gebruikten (of misbruikten) om de militaire en burgerlijke moraal hoog te houden of om het volk ideologisch op één lijn te krijgen. Zowel kleine onderwerpen, zoals wat er in tijden van rantsoenering met kerst gegeten werd of in de kerstboom hing, als grote onderwerpen, zoals belangrijke militaire en politieke gebeurtenissen, worden voor het voetlicht gebracht. Bij dit alles ligt de nadruk op Nederland, Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, hoewel daarnaast ook vele andere kerstvierende landen en nationaliteiten de revue passerden.

Een feestelijk boek is dit niet, hoewel het wel vrolijke en hoopvolle verhalen bevat. In de eerste plaats is het echter een boek over oorlog en al zijn gruwelijke facetten. De herinneringen van velen aan de kerstdagen in oorlogstijd werden bepaald door bloedige gevechten, angstige uren in schuilkelders of terreur in de kampen van de nazi's en Japanners. Het gemis van naasten en onzekerheid over hun lot werden juist tijdens de kerstdagen extra gevoeld. Heimwee, honger, wanhoop en angst werden meestal sterker beleefd dan feestvreugde. Tegelijkertijd schuilde in het vieren van kerst een belofte van hoop en van vrede. Vrede die een spoedige hereniging met familie mogelijk zou maken. Al deze verschillende belevingen zullen in de volgende hoofdstukken voorbijkomen, want het is in de eerste plaats de mens – man en vrouw, jong en oud, bekend en onbekend – waar het om gaat. Vaak wordt geciteerd uit memoires, ooggetuigenverslagen, interviews en brieven. Om de tijdgeest te kunnen vatten vormen ook krantenartikelen en bioscoopjournales uit de oorlogsjaren een belangrijke bron, hoewel deze vanzelfsprekend vanwege overheids censuur en -propaganda kritisch bekeken moeten worden, vooral wat betreft die van Duitse oorsprong. Een totaaloverzicht van Kerstmis tijdens de Tweede Wereldoorlog beoogt dit boek niet te geven. Het

doel is vooral om inzicht te geven in hoe mensen van verschillende nationaliteiten en achtergronden de kerstdagen in oorlogstijd beleefden en welke invloed de grote gebeurtenissen van die tijd daarop hadden.

1939 en eerder

1 miljoen kerstbomen in Berlijn

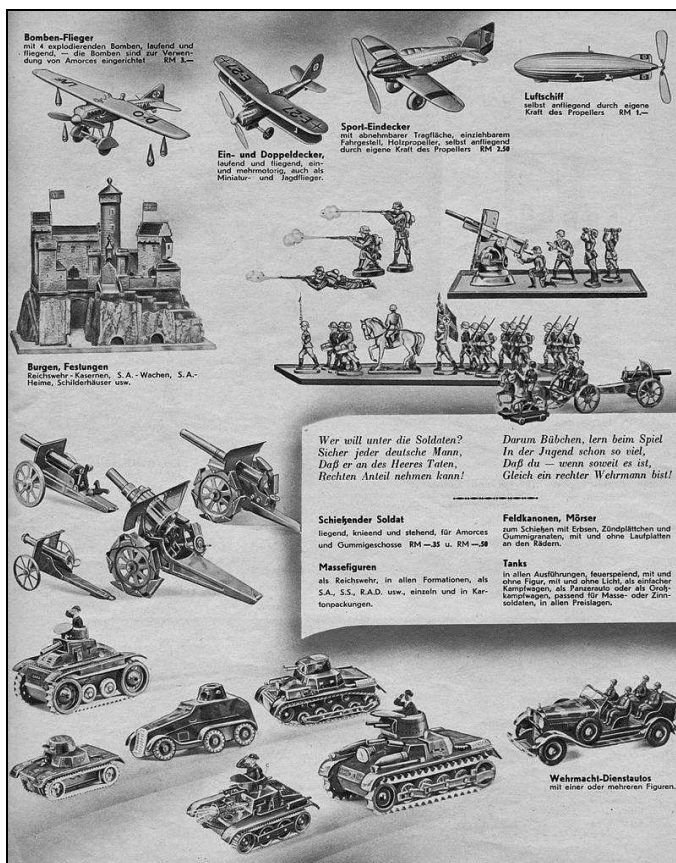
Kerstmis zonder kerstboom, een grotere domper op de feestvreugde was voor inwoners van Berlijn niet denkbaar. Sinds Duitse tanks op 1 september 1939 Polen waren binnengerold en de Tweede Wereldoorlog begon, waren in Duitsland al veel consumentenproducten gerantsoeneerd, omdat de Britse zeeblokkade de aanvoer van overzeese goederen verhinderde. Onder andere suiker, vlees, fruit, zuivelproducten, brood, kleding, schoenen en zeep waren in de winkels alleen verkrijgbaar als je naast het aankoopbedrag in rijksmark de juiste door de overheid verstrekte rantsoenbonnen erbij inleverde. Dat maakte het doen van inkopen een behoorlijke beproeving van het organisatietalent van huisvrouwen, die vaak al ruim van tevoren bonnen opspaarden om de benodigde ingrediënten te kunnen vergaren voor het kerstdiner. Traditionele delicatessen voor het kerstmaal, zoals gans of karper, waren in Berlijn slechts te bemachtigen met de juiste contacten en een dikke portemonnee. Maar de vrees dat ook de geliefde kerstboom nauwelijks te verkrijgen zou zijn, bleek onterecht. Er waren blijkbaar nog genoeg houthakkers niet opgenomen in de gelederen van de Wehrmacht en ondanks voorrang voor de aanvoer van personen en goederen naar het front was er voldoende transportcapaciteit om de Berlijners te voorzien van niet minder dan 1 miljoen kerstbomen.¹

Dat er in de Duitse hoofdstad volop kerstbomen verkrijgbaar waren, constateerde ook de Amerikaanse correspondent William L. Shirer, die sinds 1934 in Berlijn verbleef, eerst als schrijvend verslaggever en daarna als radioreporter voor CBS. Volgens hem poogden de Berlijners 'om Kerstmis te laten zijn als vroeger in vreedstijd.' De kerstboom mocht daarbij niet ontbreken, wist hij, want 'hoe woest, stoer of boers een Duitser ook is, hij heeft een kinderlijke passie voor de kerstboom.'² Kerstbomen hebben dan ook een lange traditie in Duitsland. Het tegenwoordig overal in de westerse wereld bekende gebruik van het plaatsen van een versierde naaldboom in huiskamers begon in het 16^e-eeuwse Duitsland. Volgens een populaire vertelling was het de protestantse hervormer Maarten Luther die voor het eerst kaarsjes plaatste in de kerstboom, nadat hij tijdens een wandeling naar huis op een winteravond geraakt was door de aanblik van twinkelende sterren tussen de takken van sparrenbomen.³ Hoewel elektrische kerstverlichting al wel bestond, was het in Duitsland in de jaren 30 nog altijd gebruikelijk om echte kaarsjes in de boom aan te steken. Ook kaarsen konden echter in 1939 alleen aangeschaft worden met inlevering van zeepbonnen, dus zuinigheid was

geboden, tenzij je meer waarde hechtte aan kaarslicht dan aan persoonlijke hygiëne.

Traditioneel zetten Duitse families pas op de dag voor Kerstmis de kerstboom op, om dan de kaarsjes op kerstavond aan te steken. Shirer herinnerde zich de kerstavonden voor 1939 waarop hij wandelde door de straten van Berlijn om te genieten van dit magische moment. 'Er was geen huis in de armste wijken die geen met kaarsjes verlichte kerstboom had die vrolijk schitterde door de ramen zonder gordijnen en verduistering', mijmerde hij over deze vervlogen tijd. 'De Duitsers voelen het verschil vanavond. Ze zijn mistroostig, gedeprimeerd en verdrietig.'⁴ Anders dan de voorgaande jaren was het op kerstavond 1939 donker in de straten van Berlijn. Bij het uitbreken van de oorlog was er in Duitsland een verduisteringsplicht verordend om vijandelijke oorlogsvliegtuigen het oriënteren moeilijk te maken. Weliswaar bleven Berlijn en andere Duitse steden in 1939 nog gespaard voor bombardementen, maar de verduistering werd wel strikt gehandhaafd en gecontroleerd door de politie. Naar binnen gluren bij de Berlijnse gezinnen die de kaarsjes van hun kerstboom aanstaken, was er dit jaar dus niet bij voor Shirer. Duisternis bedrukte het 'feest van licht'.

De oorlog was in de kerstperiode ook gearriveerd in de Berlijnse speelgoedwinkels. Jongetjes konden zich er vergapen aan allerlei miniatuurversies van oorlogstuig. 'Van elk stuk Duits veldmaterieel is speelgoed gemaakt', rapporteerde de Amerikaanse correspondentte Sigrid Schultz voor de *Chicago Tribune*. 'In een winkel werd een ouder, die in Amerika misschien moet zoeken naar de juiste elektrische trein, getrakteerd op een grondige demonstratie van een luchtafweergeschut, exact gemodelleerd naar deze die aan het front zijn gebruikt. Afgevuurd op dezelfde wijze als zijn dodelijke tegenhanger, schiet het speelgoedkanon met een luide klap een 2,5 cm lange granaat automatisch in de roos, bijna 5 meter verderop'. Diverse speelgoedsoldaatjes stonden uitgestald, bewapend met vlammenwerpers en automatische wapens of met een gasmaker op. Er waren zelfs miniatuuruitvoeringen van kapotgebombardeerde huizen. 'Ambulances stonden voor speelgoedveldhospitelen', vervolgde Schultz haar verslag, 'met verpleegsters die de gewonden verzorgden en artsen die zich bogen over geïmproviseerde operatietafels. Er waren machinegeweereenheden voorzien van het laatste standaardmaterieel, bevoorradingsstreinen en gemotoriseerde pontonsecties. Zware houwitser, antitankgeschut, veldkanonnen en spoorweggeschut waren vanuit alle hoeken gericht op de ouders.'⁵ Ook bordspellen, zoals 'Oh, welche Lust Soldat zu sein' (O, wat een plezier om soldaat te zijn) uit 1937 en 'Das Große Belagerungsspiel' (Het grote belegeringsspel) uit 1939, verheerlijkten de oorlog.⁶

Duitse speelgoedcatalogus met militair speelgoed, eind jaren dertig.

(Wikimedia Commons)

Oorlog was geen vrouwenzaak, dus ouders kochten voor hun dochters in de Berlijnse speelgoedwinkels en warenhuizen voor kerst de gangbare speelgoedpoppen en toebehoren. Trouwe aanhangers van de nazipartij konden kiezen voor een poppenuniform met het witte overhemd, de donkerblauwe rok en de zwarte omgebonden sjaal van de Bund Deutsche Mädel, de afdeling van de Hitlerjugend voor meisjes van 14 tot 18 jaar oud. Poppenkleertjes waren echter schaars en net als alle andere textielwaren op de bon. Moeders die handig waren met naald en draad konden van oude kleding of restjes stof zelf een nieuwe uitdossing maken voor de pop van hun dochter voor onder de kerstboom. Handige vaders draaiden hun hand er niet voor om van gebruikt hout een wiegje of poppenhuis te maken. Naarmate de kerstdagen naderden werd het steeds moeilijker speelgoed te kopen. In het grote AWAG-warenhuis (Allgemeine Warenhandels-Gesellschaft), dat voorheen de naam Wertheim droeg van de Joodse familie van wie het bedrijf was onteigend door de nazi's, was het speelgoed twee weken voor kerst uitverkocht. Een

ander warenhuis, KaDeWe (Kaufhaus des Westens), verkocht zelfs al paashazen omdat andere knuffeldieren uitverkocht waren.⁷

Het aanschaffen van kerstcadeaus voor volwassenen was eveneens ingewikkelder dan voorheen. Kleding, zeep, parfum en snoepgoed waren gerantsoeneerd en veel producten waren snel uitverkocht, zo ervoer ook de Amerikaanse diplomaat William Russell. 'In Berlijn vond ik het welhaast onmogelijk om kerstcadeaus te kopen', zo schreef hij in zijn dagboek. 'Overall in Berlijn kreeg ik hetzelfde antwoord – "alles uitverkocht".⁸ Een cadeau dat op veel verlanglijstjes van volwassenen stond was een radio. Volgens Schultz werden deze 'in zulke grote aantallen verkocht dat veel verkopers hun beste klanten waarschuwden om haast te maken met hun aankopen omdat de beste modellen bijna uitverkocht waren en de fabrieken langzaam produceerden vanwege het tekort aan grondstoffen.⁹ Voor de muzikliefhebber konden als kerstgeschenk ook grammofoonplaten aangeschaft worden. Dat idee had ook Shirer, die vier vrouwelijke medewerkers van de *Rundfunk* (de Duitse radio-omroep), die hem altijd behulpzaam waren, een grammofoonplaat wilde schenken. Hij ontdekte echter dat 'je enkel nieuwe platen kon kopen als je je oude inleverde. Aangezien ik er geen heb, had ik pech.'¹⁰ In de drukbezochte winkels ontdekte de Amerikaan dat Duitsers deze kerst naast radio's of grammofoonplaten en -spelers veelal boeken en juwelen kochten.

Voor kerstinkopen konden Berlijners in 1939 niet meer terecht op de grote kerstmarkt in de openlucht op de Schloßplatz, het plein bij het Stadtschloss in Berlin-Mitte, de voormalige residentie van de koningen van Pruisen en keizers van het Duitse rijk. Voor de oorlog hadden de nazi's dit evenement hier verschillende keren georganiseerd, zoals het op deze locatie ook in de 19^e eeuw al plaatsvond. In 1934 had de markt 1,5 miljoen bezoekers getrokken en in 1936 2 miljoen.¹¹ Een ansichtkaartenprent uit 1937 toont hoe dat jaar op deze plek nazivaandels wapperden boven de marktingang, waar de bezoekers boven de toegangspoort verwelkomd werden door afbeeldingen van de Berlijnse beer en een grote kerstman.¹² In oorlogstijd was een evenement van deze omvang vanwege veiligheidsredenen niet verantwoord, maar de autoriteiten stonden verspreid door het stadscentrum wel kleinere markten toe. Deze werden gesloten voor zonsondergang om de verduisteringsregels niet te overtreden. Consumenten ontkwamen er niet aan om ook in de kraampjes hun rantsoenbonnen te gebruiken. Journaliste Schultz zag er speelgoed, kerstboomversiering en kanten kleedjes uitgestald. 'Noviteiten dit jaar zijn fosforescerende bloemen, dieren, initialen en labels met allerlei opschriften', zo nam ze waar. 'Ze kunnen worden bevestigd aan knoopgaten om de dragers te beschermen tegen botsingen als ze door de donkere straten lopen.'¹³ Ook de inwendige mens werd zoals vanouds bediend met in vet gefrituurde pannenkoekjes, hoewel die soms van aardappelen gemaakt waren in plaats van meel dat schaarser was.

Somberheid en schaarste kenmerkten de eerste oorlogskerst in Berlijn. De toewijzing van wat extra boter, suiker, surrogaathoning, een ei en wat chocolade en snoepjes veranderde daar niet veel aan. Mannen mochten een nieuwe stropdas aanschaffen en vrouwen een paar kousen zonder bonnen te hoeven inleveren.¹⁴ Ondanks alles werd er in veel gezinnen een kerstmaal opgediend dat tijdens de nog veel schaarsere, latere oorlogsjaren velen zou doen water-tanden. Wie de kerstdagen alleen doorbracht, kon voor een hapje en drankje terecht in de koffiehuisen die speciale toestemming hadden gekregen om open te blijven voor alleenstaanden. Duizenden Berlijners gingen met kerst ook naar de kerk¹⁵, ondanks dat de nazi's het christendom niet positief gestemd waren en in de jaren 30 verschillende maatregelen namen om de invloed van de kerken te beperken. In een onzekere tijd als deze bood het bijwonen van kerstdiensten mensen echter de troost die ze in de opzwepende en oorlogszuchtige toespraken van nazileiders niet vonden. Een verdere vreemding van gelovige Duitsers in oorlogstijd was voor Hitler onwenselijk, waardoor de strijd tegen de kerken grotendeels werd gestaakt.

Een bruine Kerstmis

Misschien wel de grootste verrassing voor Wolfhilde von König was dat haar vader, die dienstdeed in de Wehrmacht, twee dagen voor kerst onverwachts thuiskwam voor verlof. 'De kerstdagen zullen nu zelfs nog beter zijn', vertrouwde het 14-jarige meisje toe aan haar dagboek. Ze woonde met haar ouders en broer in München, de stad die door de nazileiding tot partijhoofdstad was benoemd. Het was in de bierhallen van de Beierse hoofdstad waar Hitler in de jaren 20 zijn eerste toespraken gaf voor een almaar groeiend publiek dat gegrepen werd door zijn charismatische voorkomen en geestdriftige woorden. Terwijl hij stevig in het zadel zat als de *Führer* van het onder zijn leiding tot dictatuur geworden Duitsland, werd ook Wolfhilde een fanatieke aanhangster van Hitler en de nazibeweging. Ze werd in 1936 op tienjarige leeftijd lid van de Hitlerjugend, maanden voordat dit voor haar verplicht was. Tot haar veertiende was ze aangesloten bij de Jungmädel voor meisjes tussen de 10 en 14 en daarna bij de Bund Deutscher Mädel (BDM). Op haar zeventiende zou ze zelfs lid worden van Hitlers politieke partij, de NSDAP.

Binnen de Hitlerjugend werd Kerstmis gezamenlijk gevierd. In de middag van 20 december werden er op de jeugdbijeenkomst van Wolfhilde oude kerstliederen gezongen in een huiskamer die was versierd met naaldboomtakken en kaarsen. 'Onze kleintjes deden een opvoering van "Sneeuwwitje" en "De ganzenhoedster", allebei oude Duitse sprookjes', noteerde Wolfhilde. 'De kinderlijke oprechtheid van hun optreden was een plezier om naar te kijken. Met de beste wensen voor Kerstmis en het nieuwe jaar namen we afscheid van elkaar.' De kerstdagen bracht Wolfhilde door met haar familie. Het hoogtepunt was voor haar kerstavond, toen ze cadeautjes met elkaar uitwisselden. Het nationaalsocialisme en de oorlog hadden duidelijk hun invloed op de uitgekozen presentjes. Haar broer werd bijvoorbeeld verrast met een boek over de Spaanse luchtmacht, een marinevlootkalender en het populaire fotoboek 'Mit Hitler in Polen' dat volstond met foto's van de Poolse invasie en Hitlers bezoeken aan het front.

Zelf kreeg Wolfhilde van haar vader de jeugdroman 'Der Hitlerjunge Quex' van schrijver Karl Aloys Schenzinger. Het boek gaat over een Berlijnse jongen met een socialistische vader die vanuit de communistische jeugdbeweging overstapt naar de Hitlerjugend en later door wraakzuchtige communisten wordt vermoord. Haar broer schonk haar 'een foto van de Führer in een kersenhouten lijst'. De overige cadeaus waren hiermee vergeleken neutraal. Haar broer kreeg een modelspoorbaanset van Märklin en zelf werd ze verblijd met een armband van amber, waarmee een door haar langgekoesterde wens werd vervuld. Kerstavond werd door Wolfhilde en haar moeder afgesloten met een bezoek aan de middernachtmis, een voorbeeld van het feit dat

voor veel Duitsers het christendom en nationaalsocialisme, ondanks hun contrasterende wereldbeeld, gewoon samen konden gaan. Wolfhilde's kerstviering werd op tweede kerstdag beëindigd met een bezoek aan het theater samen met haar broer en moeder. Het was een plezierige afsluiting van een kerst waar Wolfhilde en de meeste andere Duitsers de komende oorlogsjaren met weemoed aan zouden terugdenken.¹⁶

Behalve de cadeaus en de gezamenlijke activiteiten binnen de Hitlerjüngend was er weinig nazistisch aan de kerstviering van Wolfhilde en haar familie. Echter, al meteen na de machtsovername in januari 1933 waren antropologen, historici, musici en andere deskundigen in opdracht van de nazi's begonnen met het vastleggen van de wijze waarop, zowel in gezinskring als in gemeenschapskring, Kerstmis voortaan gevierd moest worden. 'Geen feest is zo Duits en zo nauw met de overtuigingen van onze voorvaderen verbonden als het kerstfeest', zo luidde de eerste zin van een twintig pagina's tellende handleiding over de ware zin van kerst van het Heimatwerk Sachsen, een nationaalsocialistisch instituut dat de Saksisch-Germaanse cultuur promootte. Het 'diepe mysterie van de Duitse kerst' kon volgens de samenstellers enkel begrepen worden als het 'authentiek en onvervalst' ervaren werd.¹⁷ Prioriteit was om zoveel mogelijk verwijzingen naar het christendom te schrappen. 'Om ons te verblijden hebben we geen verhalen uit het land van de Joden nodig', zo verwoordde een SS'er dit in een brief aan zijn dochter. 'Zo'n groot leider als Adolf Hitler schenkt God alleen aan het Duitse volk.'¹⁸ In Hitler zagen de nazi's de nieuwe verlosser. Niet langer de geboorte van Jezus Christus moest gevierd worden, maar de Germaanse afkomst van het Duitse volk en de verbinding van Duitsers met de natuur en de grond waarop ze leefden, geheel in lijn met de ideologie van *Blut und Boden*. Daarbij werd teruggesproken op de oude Germaanse folklore waaruit het christelijke kerstfeest ontsprongen was.

Ver voor de kerstening van Europa vierden Germaanse volkeren al het Joelfeest om stil te staan bij de winterzonnewende, het moment waarop de zon vanuit de aarde gezien de meest zuidelijke positie (de Steenbokskeerkring) bereikt, oftewel de kortste dag van het jaar. Het feest nam enkele dagen in beslag en werd gevierd met ceremonieën bij grote open vuren (Joelvuren) om boze geesten te verdrijven en te vieren dat het vruchtbare voorjaar eraan kwam. Naziorganisaties die onderzoek deden naar de Germaanse folklore, zoals Das Ahnenerbe en de Arbeitsgemeinschaft für Deutsche Volkskunde, stimuleerden Duitsers om deze oude rituelen nieuw leven in te blazen. In een uitzending van de Duitse *Wochenschau*, het bioscoopjournaal, van 1937 werd getoond hoe in Duitsland op besneeuwde bergen en heuvels open vuren werden gestookt. 'Met fakkels en brandend rijshout dansen jongemannen rond het vuur', verkondigde de commentator. 'Ook rollen ze vuurwielen van

de hellingen.¹⁹ Vuurwielen waren grote kransvormige takkenbossen die in brand gezet werden en die men daarna langs een helling naar beneden liet rollen. In Duitse steden werden ter vervanging van dit spektakel fakkeltochten gehouden, hoewel vanwege de verduistering vanaf 1939 na zonsondergang aan alle vertoningen met open vuur een einde kwam.

Tot in details legden nazigeleerden vast hoe Kerstmis in de huiselijke sfeer gevierd zou moeten worden. In de handleiding van het eerdergenoemde Heimatwerk Sachsen werd zelfs uitvoerig ingegaan op de juiste kerstboom en kerstboomversiering. De kerstboom, bij voorkeur een fijnspar of zilverspar, werd bestempeld tot 'heiligdom van de familie', het centrale punt van de Duitse kerstviering. De groenblijvende boom stond symbool voor vruchtbaarheid en mocht niet langer 'Christbaum' genoemd worden, vanwege de ongewenste verwijzing naar Christus. Ook de versiering mocht geen christelijke elementen bevatten, zoals engelen of kerststerren. Appels en noten moesten als 'aankondigers van nieuw leven' beslist in de boom. 'Op de top van de boom zetten we het heilige teken van onze voorvaders: het hakenkruis of zonnerad', zo luidde het advies van het Heimatwerk. Vrouwentijdschriften en periodieken van de BDM (Bund Deutscher Mädel) gaven volop inspiratie voor een regimetrouwe kerstboomversiering.²⁰ Kerstballen met hakenkruizen of zelfs in de vorm van het hoofd van Hitler bestonden ook, maar waren in de praktijk verboden volgens de in 1933 ingevoerde wet voor 'bescherming van nationale symbolen'.²¹ Het idee om de *Führer* in de boom op te hangen was voor trouwe nazi's natuurlijk niet te verkroppen.

De vooral in huiskamers in het katholieke zuiden populaire kerststalletjes waren volgens de nazikerstmoraal ook niet langer wenselijk. Ze moesten verwijderd worden of anders verduist worden. Het exotische landschap van het Heilige Land moest dan plaatsmaken voor een Duits landschap en het stalletje zelf voor een bergsmidse of berghut. Mijnwerkers of kruidenvrouwtjes vervingen de drie koningen en de Heilige Familie werd verruild voor een Duits gezin. In plaats van in een kribbe lag het kerstkind in een wiegje en symboliseerde het de 'blijvende verjonging van het Duitse volk.' Figuren van Duitse arbeiders en boeren konden worden toegevoegd als waren ze op een pelgrimstocht om het kindje te bewonderen. Kerstengelen veranderden van geslacht en werden 'vrouwelijke lichtgestalte uit de Germaanse mythologie.' In de Saksische stad Schwarzenberg werden deze ideeën in de praktijk gebracht door de Bijbelse figuren van de beroemde *Kraußpyramide*, een speciaal voor kerst opgebouwde piramidevormige toren in het centrum, te vervangen door Duitse figuren.²² In Dresden daarentegen werden op een soortgelijke toren christelijke en nazistische elementen samengevoegd: op de eerste verdieping bevond zich een Duitse familie, op de tweede het kindje Jezus met zijn ouders en op de derde een engelenkoor. Om het ratjetoe compleet te maken, prijkte bovenop een swastika met adelaar.²³

Vorbereidingen voor kerst: een moeder bakt lekkernijen in Germaanse vormen. (Collectie auteur)

De baksels die moeders vanouds met Kerstmis voor hun gezin maakten ontsnapten evenmin aan nazidirectieven. 'In elke hoeve wordt met kerst gelegenhedenbrood [*Gebildbrot*] gebakken', zo werd verkondigd in een propagandajournaal uit 1937. 'Ook dit heeft een diepe, symbolische betekenis. Of het nu de ruiter is, de wilde jager of het zonnewiel of de haan die

de nieuwe dag kraait en dus het nieuwe jaar aankondigt.²⁴ Moeders en kinderen moesten de Duitse cultuur nieuw leven inblazen met zelfgemaakte decoraties van Odins zonnewiel of zelfgebakken koekjes in de vorm van een siegrune, het bliksemschichtvormige symbool van strijd en overwinning. Volgens professor Wolfgang Schultz, een medewerker van het ministerie van Propaganda, kon je een nationaalsocialist herkennen aan hoe hij (of zij) zijn huis decoreerde: 'In plaats van dat we rommel in de boom ophangen, hangen we koekjes erin op in vormen die nog steeds in onze gebruiken bewaard zijn gebleven. Ze zijn uitgesneden uit deeg en bestrooid met suiker, in de vorm van herten, zwanen, adelaars, eekhoorns, paarden, vissen, takken, etc.'

Diezelfde professor Schultz vond het ook van belang dat de kerstboomstaander zelfgemaakt moest zijn en dus niet in de winkel gekocht. In zijn woorden was het een 'prachtig uitgesneden erfstuk' in de vorm van een joelrad (cirkel met daarin een kruis) met decoratieve Germaanse runentekens die 'de gesloten cirkel van ons leven en onze tijd, het jaar en de maanden' symboliseerden.²⁵ Bij voorkeur zelfgemaakt of anders vervaardigd door een Duitse ambachtsman moesten ook de kerstcadeaus zijn die op kerstavond uitgewisseld werden. Op door de nazi's georganiseerde kerstmarkten werden Duitse ambachtelijke producten zoals lokaal houtsnijwerk aanprezen. Het westerse consumentisme werd beschouwd als decadent. De Amerikanen hadden het kerstfeest veranderd in een 'luidruchtig feest met jazz en gezip'.²⁶ De kapitalistische kerstviering werd in verband gebracht met het verachte Jodendom. Al in 1921 had Hitler tijdens een kersttoespraak in het Hofbräuhaus het 'mammonistische materialisme' veroordeeld dat de feestdagen onteerde. Het waren 'de laffe Joden' die hij hiervan de schuld gaf.²⁷ Bruinhemden hadden tijdens de kerstperiode van 1934 bij Joodse warenhui-

zen geprotesteerd om mensen te ontmoedigen om hier hun kerstinkopen te doen. Om klantenverlies te voorkomen plakten de grote warenhuizen die voorheen in Joodse handen waren in 1935 een sticker op hun kerstbrochures met daarop de garantie dat het bedrijf was overgenomen door een Arische eigenaar.²⁸

Al meteen nadat de nationaalsocialisten de macht grepen, werden ook kerstliederen onder handen genomen door nazigetrouwe schrijvers en componisten van kerkmuziek. Dit was geheel in lijn met het fanatieke beleid van de kerken die onder controle stonden van de Deutsche Christen, het deel van de protestantse kerk dat sympathiseerde met de nazi's, om Joodse toespelingen zoals namen als Zion of Abraham uit gezangboeken te schrappen. Ook 'on-Duitse' kreten als 'halleluja' en 'amen' werden uitgewist. Om te verzekeren dat kerkliederen in lijn waren met de nazi-ideologie werd zelfs een speciale instantie opgericht, genaamd het Reichsverband für evangelische Kirchenmusik. De 'gelijkschakeling' van kerkliederen trof ook het zeer populaire Duitse kerkelijke kerstlied 'Es ist ein Ros entsprungen' (Er is een roos ontsprongen). Dat dit lied, dat bijna iedereen in Duitsland wel kon meezingen, een uiting van oeroude Duitse dichtkunst was, daar hadden de nazi's lak aan. In het lied werd onder andere de zin 'Von Jesse kam die Art' (uit Jesse ontsprong de stam) vervangen door 'Vom Himmel kam die Art' (uit de hemel ontsprong de stam), omdat Jesse (of Isai) de vader is van de Joodse koning David uit het Oude Testament.²⁹

Een ander wereldwijd nog bekender kerstlied dat ten prooi viel aan 'nazificatie' was 'Stille nacht'. Terwijl het in één aangepaste versie bleef bij enkele correcties, veranderde een andere versie, gecomponeerd in 1934 door Fritz von Rabenau, in een lofzang op Hitler, waarin niet engelen de wacht houden maar de *Führer*. 'Stille nacht, heilige nacht', zo begon het nog vertrouwd om in het tweede couplet te vervolgen met: 'Ieder slaapt, eenzaam waakt / Adolf Hitler voor Duitslands lot / Voert ons naar grootsheid, naar roem en naar geluk / Geeft ons Duitsers de macht.'³⁰ Een ander tot op de dag van vandaag populair kerstlied werd in 1936 gecomponeerd door Hans Baumann, ook wel 'de huisdichter van de Hitlerjugend' genoemd. Dit lied, getiteld 'Hohe Nacht der klaren Sterne', werd veelvuldig afgedrukt in nazipublicaties, uitgevoerd in radioprogramma's en bioscoopjournalen en gezongen tijdens vieringen van de Hitlerjugend en andere naziorganisaties. De folkloristische tekst bevatte mystieke verwijzingen naar vuur en licht en naar het nieuwboren kind en zijn moeder.³¹ Gezongen door een koor op een traditionele melodie, groeide het in Duitsland uit tot misschien wel het populairste kerstlied tijdens de Tweede Wereldoorlog, dat ondanks de nazi-oorsprong ook na de oorlog nog veelvuldig werd gezongen.

In hoeverre Duitsers gedurende de jaren 30 de aanwijzingen van de nazipartij opvolgden om kerst op de gewenste wijze te vieren, is niet exact aan te tonen. Het waren slechts richtlijnen en het ging zelfs de controlestaat te ver om te registreren wie zich wel en wie zich niet hieraan hield, voor zover het al mogelijk was om bij miljoenen Duitsers in de huiskamers de kerstboom en andere onderdelen van de viering te controleren. Uit veel getuigenissen blijkt echter dat oude tradities zich niet zomaar lieten verdrijven, zo ook uit het boek 'Op schoot bij Hitler' dat Irmgard A. Hunt-Paul schreef over haar jeugd in Berchtesgaden. Ze werd geboren in 1934 als kind van ouders die in 1933 op Hitler stemden en het regime ook daarna bleven steunen. Het jonge meisje was trots dat Hitler veel van zijn tijd doorbracht in hun Alpendorp in zijn residentie de Berghof op de Obersalzberg in Berchtesgaden. Irmgard hield net als Hitler van het berglandschap dat tijdens de kerstperiode misschien wel nog idyllischer was dan anders. 'Weihnachtszeit of Advent in Berchtesgaden was de magische tijd van het jaar', zo herinnerde Irmgard zich. 'Zo halverwege december waren de bergen bekleed met een dikke laag sneeuw die het dal maandenlang zou overdekken.'³²

De bevolking van het dorpje met zijn bergchalets en het witte, lieflijke kerkje langs een klaterend beekje vierde kerst op een heel authentieke wijze. 'Veel van de tradities in het dal van Berchtesgaden berustten op oeroude gewoonten en mythen die veranderd, overgenomen en aangevuld waren in een periode van honderden jaren van christelijke interpretaties en overtuigingen', aldus Irmgard. De voorbereidingen begonnen al weken van tevoren met het bakken van kerststollen en kruidenkoekjes volgens van moeder op dochter overgedragen familierecepten. Deze koekjes werden gebakken in de vorm van onder andere sterren, klokjes en boompjes. 'Nu echter drongen de nazi's erop aan dat de vrouwen hun deeg de vorm gaven van noordse levensbomen of Keltische runen', zo verklaarde Irmgard, maar na een mislukte poging hield haar moeder zich vast aan de vormen die ze gewend was. Gedurende de jaren 30 waren ingrediënten nog volop verkrijgbaar en ook te betalen voor Duitsers die het gedurende de voorbije crisisjaren moeilijk hadden gehad. 'Dat gevoel van overvloed was nog nieuw voor hen en ze waren de *Führer* dankbaar'³³, aldus Irmgardt.

In haar memoires maakte Irmgardt gewag van de traditie van Sint-Nicolaas die in Duitsland verschillende regionale variaties kent. Irmgardt herinnerde zich dat de bisschop met zijn staf gedurende de kerstdagen in Berchtesgaden werd vergezeld door 'een stel woeste duivels die in stro gehuld waren en houten maskers met hoorns droegen, bedoeld om boze geesten te verdrijven.'³⁴ Deze demonische figuren worden Krampussen genoemd en zijn in de Alpenregio ook tegenwoordig nog de metgezellen van Sinterklaas. Irmgardt beschreef hoe kinderen een kerstliedje zongen voor Sint-Nicolaas, die vervolgens aan de brave kinderen snoepgoed uitdeelde uit een

juten zak. De geestelijke vertrok vervolgens om aan het Christuskindje door te geven welke kinderen cadeaus hadden verdiend. Als het aan de nazi's had gelegen was de katholieke bisschop vervangen door de *Weihnachtsmann*, in grote lijnen dezelfde figuur als de kerstman zoals we die tegenwoordig kennen.

Ook Knecht Ruprecht, die in sommige delen van Duitsland fungeert als assistent van Sinterklaas, werd aanbevolen ter vervanging van de goedheiligman en het Christuskindje. Deze mysterieuze, bebaarde figuur, meestal gekleed in een bruine mantel en rijdend op een ezel, moest op 6 december (*Ruprechtstag*) de schoentjes van kinderen vullen met noten, appels en denentakken. 'Hij is niet de straffende, boze man, die met zijn roe dreigt', zo werden kinderen in een nazipublicatie uit 1944 gerustgesteld, 'maar de goede vriend uit het bos die vertelt dat hij gestuurd is door Vrouw Holle en dat zij gauw zelf komen zal en dan wordt het weer helder en licht.'³⁵

Nadat op de dag van kerstavond de kerstboom uit het bos was gehaald, kleepte de hele familie van Irmgardt zich warm aan om te luisteren naar de kerkklokken in het dal die om 15:00 uur luidden ter ere van de geboorte van Jezus. Ook de *Weihnachtsschützenverein* (kerstschuttersvereniging) liet van zich horen door het afschieten van grote, ouderwetse houten pistolen die van vader op zoon werden doorgegeven.'³⁶ Met Hitler als beschermheer van deze katholieke schietvereniging durfde geen nazibons het aan om de organisatie op te heffen.

Teruggekeerd in hun warme woning werden de kaarsjes in de kerstboom aangestoken en werden op kerstavond praktische cadeautjes uitgewisseld en kerstliederen gezongen. 'Doordat de nazi's steeds meer infiltreerden in onze tradities,' schreef Irmgardt, 'zongen we nu allemaal na de aloude kerstliederen die we altijd hadden gekend, de nieuwe liederen die we van Trudi, die bij de Bund Deutscher Mädel was, hadden geleerd. Die nieuwe liederen verheerlijkten niet Maria en de geboorte van Christus, maar het Duitse moederschap en de zonnewende met de belofte van de terugkeer van de zon.' Afgesloten werd echter gewoon met het vertrouwde 'Stille nacht', 'zodat onze aandacht terugkeerde naar Gods Zoon en de godsdienst die duizend jaar lang de ruggengraat van de Duitse cultuur was geweest.'³⁷ Voorafgaand aan middernacht hoorde Irmgardt buiten 'de belletjes klingelen van de sleeën van de boeren die voorbijkwamen op weg naar de nachtmis in de Stiftskirche. Ik kreeg te horen dat daar duizend kaarsen het schip verlichtten, en dat daar, ondanks Hitlers aanwezigheid op de berg, alleen maar christelijke liederen weergalmden.'³⁸

In Berchtesgaden werd Kerstmis onder Hitler dus niet heel anders gevierd dan voorheen. Sommige gebruiken, zoals de met kaarsjes verlichte kerstboom, sloten aan op de nazivering en andere, zoals het zingen van nationaal-

socialistische kerstliederen, werden gewillig overgenomen. Maar dat Sint-Nicolaas niet werd verbannen en dat er op kerstnacht christelijke liederen werden gezongen in de kerk stond haaks op de nazikerst. Zo ging het eigenlijk in heel Duitsland: oude tradities bleven bestaan, of de nazi's ze nou wenselijk vonden of niet, en door de nazi's ontwikkelde nieuwe rituelen werden, enthousiast of niet, deels overgenomen. Dat de nazi's de kerstviering niet volledig naar hun hand konden zetten, had enkele oorzaken. In de eerste plaats lieten oude tradities zich zonder dwang niet verdrijven. Om zich niet te vervreemden van de overgrote meerderheid van de bevolking waagden de nazi's zich er niet aan repressie toe te passen om de huiselijke kerstviering naar hun hand te zetten. Winkels bleven ook kerstartikelen met christelijke symbolen, zoals prentenboeken en adventkalenders, verkopen, terwijl artikelen met een nazi-inslag niet altijd overal verkrijgbaar waren.³⁹

De nazipogingen om Kerstmis te nazificeren stuitten ook op weerstand van de kerken. In zijn kersttoespraak van 1934 keurde Paus Pius XI de heidense rituelen van de nazi's met de feestdagen af en in 1936 veroordeelde hij opnieuw de ontchristelijking van Kerstmis.⁴⁰ Karl von Scheven, een hoge geestelijke in het district Pommeren, beklagde zich in 1936 bij *Gauleiter* Franz Schwede over de ontchristelijking van kerstliederen. Volgens hem leidde het alleen maar refereren aan kaarslicht, winterzonnwende en overwinning op het donker tot 'irritatie onder christelijke volksgenoten.' Het kantoor van de *Gauleiter* gaf toe en vaardigde instructies uit om te stoppen met het reviseren van oude kerkliederen.⁴¹

Schwede was lid van de Pfarrernotbund, een voorloper van de Bekennende Kirche die zich kritisch opstelde tegenover de nazioverheid, maar ook binnen de met de nationaalsocialistische regering samenwerkende Deutsche Christen werd er gewaarschuwd dat loyale Duitsers zich zouden kunnen vervreemden van de partij vanwege haar bemoeienis met de kerstviering. Friedrich Werner, de president van de Evangelischer Oberkirchenrat in Berlijn, die al sinds 1930 een enthousiast supporter van Hitler was, stelde in een brief aan Hanns Kerrl, de Rijksminister voor kerkelijke aangelegenheden, voor om de winterzonnwende op 21 december aan te wijzen als 'politieke viering', maar om Kerstmis niet te vervangen door het Joelfeest. Hij pleitte ervoor om eerste kerstdag te reserveren voor viering in familie- en religieuze kring en kerstavond voor door de partij georganiseerde activiteiten. Kopieën van het schrijven werden toegezonden aan de partijkanselarij en de ministeries van Onderwijs, Propaganda en Binnenlandse Zaken, die het voorstel niet bekritiseerden en dus mogelijk gedoogden.⁴²

Sommige lokale katholieke en protestantse geestelijken kozen in de discussie hun eigen weg en organiseerden liefdadigheidscampagnes en koorbijeenkomsten waar enkel christelijke liederen werden gezongen om gelovigen weg te houden van door de partij gesponsorde activiteiten. Met pamfletten en

in preken waarschuwden ze tegen de ondermijnende invloed van de nazi's op de christelijke kerstviering. Sommige priesters dreigden met excommunicatie van vrouwen die lid werden van de NS-Frauenschaft (NSF, de vrouwenorganisatie van de NSDAP), waar hen werd bijgebracht hoe ze een nationaalsocialistische Kerstmis behoorden te vieren. Elders boycotten gelovige vrouwen zelf de kerstvieringen en liefdadigheidsvieringen van de NSF.⁴³ Deze activiteiten waren de nazi's een doorn in het oog, maar het was lastig om hardhandig op te treden tegen priesters, dominees en gelovigen zonder de steun van de gemeenschap te verliezen. Tegelijkertijd waren er ook genoeg geestelijken die juist meewerkten aan de vermenging van politiek en religie tijdens de kerstviering. Op een adventsdienst in Berlijn-Tegel in 1935 bijvoorbeeld riep een predikant zijn volgelingen op om een kleine kandelaar in hun raam te zetten om aan te tonen dat er in hun huis gebeden werd voor *Führer* en Volk.⁴⁴

Of het nu kwam door weerstand binnen de christelijke gemeenschap, door de vrees van de nazi's om zich te vervreemden van het volk of doordat er nou eenmaal andere prioriteiten waren; in nazi-Duitsland werd het kerstfeest nimmer compleet verdrongen door het Joelfeest. Ook in publieke uitingen van de partij of overheid, zoals bioscoopjournalen, radio-uitzendingen en kranten, bleef de benaming *Weihnachten* in zwang. Concluderen dat de invloed van de nationaalsocialisten op Kerstmis onbeduidend was, is echter niet juist. Weliswaar konden ze de kerstviering in huiskamers en binnen kerkmuren slechts beperkt beïnvloeden, in het publieke terrein en binnen aan de partij gelieerde organisaties konden ze kerstvieringen geheel naar hun hand zetten. De nazi's zagen de kerstdagen als een uitgelezen moment om het volk voor zich te winnen met gemeenschappelijke vieringen, kersttoespraken van nazileiders en liefdadigheidsactiviteiten.

Het straatbeeld tijdens de kerstdagen werd gedurende de jaren 30 bepaald door 'volkskerstbomen' op openbare pleinen en feestelijk verlichte swastika's in de winkelstraten. Nazibonzen lieten geen gelegenheid onbenut om zich met de kerstdagen van hun goede kant te laten zien. Ze deelden cadeautjes uit aan kinderen en gaven hen een aai over hun bolletje om als kindervriend over te komen in de propagandajournaals. Via de nationaalsocialistische lerarenbond deed in veel klaslokalen de nationaalsocialistische kerstviering zijn intrede.

Misschien wel het succesvolste wapenfeit van de nazi's tijdens de kerstperiode was het Winterhilfswerk (WHW). Met de slogan dat 'geen Duitser zal doodvriezen of honger zal hebben' hielp deze door de nationaalsocialisten opgerichte instantie minderbedeelde Duitsers gedurende de winterperiode aan voedsel en kleding. Naast het Rode Kruis was het na de gelijkschakeling van goede doelen een van twee door de nazi's toegestane liefdadigheidsin-

stanties. Gedurende de periode oktober tot en met maart werden tijdens de naziperiode collectes en inzamelingen gehouden door de meer dan 1 miljoen vrijwilligers. Leden van de vrouwen- en jeugdbewegingen met hun rammelede collectebussen stonden tijdens de winterperiode opgesteld op strategische plaatsen in stadcentra, zeker gedurende de kerstperiode wanneer mensen met de kerstgeest in gedachten meer geneigd waren gul te geven. Wie de hand op de knip hield kon rekenen op een publieke afstraffing van bijdehandse jongens van de Hitlerjugend, die weigeraars nariepen en de draak met hen staken. Wie wel zijn beurs trok kreeg een klein cadeautje, meestal een speldje met daarop een kerstachtige afbeelding van hout, die gewilde verzamelobjecten werden. Alleen al in 1936 werden door de organisatie 18 miljoen speldjes besteld op een totale bevolking van 67 miljoen.⁴⁵

De Winterhulp was veel succesvoller dan de liefdadigheidsacties gedurende de Weimarperiode van 1918 tot 1933. Gedurende de eerste winter van het nazitijdperk werd al 358 miljoen Rijksmark verzameld, drie keer zo veel als de gelijknamige inzamelingsactie tijdens de voorgaande winter.⁴⁶ Daarbij moet opgemerkt worden dat dwang een wezenlijk onderdeel was van het collecteren: geld werd verplicht ingehouden van loonstrookjes en wanneer geüniformeerde mannen van de lokale nazipartij aan de deur stonden met hun collectebus moest je wel sterk in je schoenen staan om de deur dicht te gooien zonder een gift te doen. Pesterijen konden je dan ten deel vallen tot dreiging met opsluiting in een concentratiekamp aan toe. WHW was afhankelijk van lokale initiatiefnemers en niet overal even succesvol. Er waren verdenkingen dat nazi's het geld in eigen zak staken of gebruikten voor hun eigen feestjes. Niet altijd had de liefdadigheid het gewenste effect. Een bekende grap gedurende oorlogstijd was dat de afkorting WHW stond voor 'Wir Hungern Weiter' (wij verhongeren verder) en de slogan werd gekscherend veranderd in 'niemand zal van de honger omkomen zonder te bevriezen'.⁴⁷

Toch kweekte het WHW veel goodwill onder de Duitse bevolking, die in bioscoopjournalen, kranten en op straat de liefdadigheidsacties niet kon missen. De steun die aan armlastige landgenoten werd gegeven in de vorm van voedsel, brandstof voor verwarming en kleding werd gewaardeerd. Zelfs ondergrondse agenten van Sopade, de naar het buitenland uitgeweken organisatie van de Duitse sociaaldemocraten, moest erkennen dat de Winterhulp steun voor het regime opleverde en niet slechts een promotiestunt was.⁴⁸ Een zeer populair onderdeel was het uitdelen van honderdduizenden gratis kerstbomen aan mensen die dit zelf niet konden betalen. Joden waren uitgesloten van al deze liefdadigheid, maar voormalige politieke tegenstanders van Arische afkomst niet. Door communisten en socialisten steun te geven, probeerden de nazi's de Duitsers als één grote familie te herenigen. Dat topnazi's, zoals Hermann Göring, Rudolf Hess en Joseph Goebbels, zelf de straat op gingen om te collecteren voegde ook een element van klassengelijkheid

toe. Met dit alles werd een beeld uitgestraald van solidariteit en voorspoed, die de nazi's na lange jaren van politieke en economische verdeeldheid tot stand hadden gebracht.

Vrijwilligers vullen kerstpakketten in het kader van het Winterhilfswerk. Berlijn, december 1935. (Bundesarchiv, Bild 102-17313 / CC-BY-SA 3.0)

Heilige nacht met de Führer

Adolf Hitler hield niet van Kerstmis. Hij kon het moeilijk opbrengen om mee te doen aan de feestvreugde in dezelfde periode als waarin zijn moeder op 47-jarige leeftijd aan borstkanker was overleden. Dat was op 21 december 1907, na een langdurig en pijnlijk ziekbed. Klara Hitler-Pözl stierf met haar liefhebbende zoon aan haar zijde. Die bleef in groot verdriet achter toen de enige persoon waarvan hij hield hem ontvallen was. In 'Mein Kampf' noemde hij haar overlijden 'een verschrikkelijke klap.'⁴⁹ Nadien zou hij de kerstdagen het liefst afgezonderd hebben doorgebracht en uitnodigingen voor kerstfeestjes meestal hebben afgeslagen. Begin jaren 20 trok hij zich bijvoorbeeld in zijn eentje terug in een zijn oude legerbarak in München. Volgens zijn bediende en lijfwacht Karl-Wilhelm Krause bracht hij ook de kerstdagen van 1934 tot 1936 in eenzaamheid door in zijn woning. Kranten en eten moesten voor de deur achtergelaten worden en hij weigerde een kerstboom.⁵⁰

Op 25 december 1934 bezocht zijn persoonlijke vriendin, filmmaakster Leni Riefenstahl, hem toch in zijn appartement aan de Prinzregentenplatz 16 in München. Tegen haar biechtte hij op dat zijn ontwijkende gedrag kwam doordat zijn moeder net voor kerst 1907 overleden was en dat hij de kerstdagen beschouwde als pijnlijke herinnering aan haar.⁵¹ Toen ze het jaar daarop vroeg hoe Hitler kerstavond had doorgebracht, antwoordde hij dat zijn chauffeur hem doelloos door het platteland had rondgereden, iets wat hij als alleenstaande, eenzame man naar eigen zeggen elk jaar deed.⁵²

Ondanks zijn afkeer voor kerst was Hitler geen Ebenezer Scrooge. In 1936 zou hij op kerstavond een gemeubileerd appartement hebben gepresenteerd aan een jong echtpaar dat Oostenrijk ontvlucht was, omdat de man in problemen met de overheid was gekomen vanwege zijn activiteiten voor de Oostenrijkse nazipartij. Omdat het stel zelf geen onderdak kon betalen, nam Hitler de huurkosten voor zijn rekening.⁵³ Hitlers persoonlijke medewerkers herinneren zich ook de gulheid van hun werkgever tijdens de kerstdagen. Elly Danat, die gedurende acht jaar voor hem werkte als dienstmeisje op de Berghof, verklaarde dat ze met kerst extra loon van twee maanden ontving plus kleding voor haar vier kinderen.⁵⁴ Zijn stafleden, trouwste discipelen en geliefde artiesten werden door hun *Führer* met kerst verrast op persoonlijk uitgezochte cadeaus. Eens betuigde hij zijn persoonlijke piloot Hans Baur spijt dat hij niet zelf de winkels kon bezoeken, maar zijn inkopen deed via catalogi. Hij wees de suggestie echter af om net als Göring na sluitingstijd langs winkels te toeren. Toen hij later tijdens de oorlog van een monarch uit het Midden-Oosten een grote voorraad koffie kreeg, deelde hij die met kerst met de mensen die hem omringden.⁵⁵ Een opmerkelijk feit is dat Hitler zelf in 1937 van Joseph Goebbels een verzameling films cadeau kreeg, waaronder

18 met Mickey Mouse in de hoofdrol. De *Führer* was volgens de propaganda-minister erg blij met dit cadeau, 'dat hem hopelijk veel plezier en ontspanning geven zal.'⁵⁶

Niet Mickey Mouse, maar de oorlog zorgde ervoor dat Hitler Kerstmis in 1939 minder gedeprimeerd doorbracht. De oorlog was met de kerstdagen in een relatief luwe periode beland. Polen was het afgelopen najaar niet opgewassen gebleken tegen de Duitse *Blitzkrieg* en had begin oktober gecapituleerd waarna een wrede bezetting begon, ook in Oost-Polen waar op 17 september het Rode Leger binnengevallen was. Op 3 september 1939 hadden Groot-Brittannië en Frankrijk Duitsland de oorlog verklaard, maar het aantal gewapende conflicten was beperkt gebleven, waardoor de Britten spraken van een 'Phoney War' (nepoorlog), de Fransen van een 'drôle de guerre' (lolle oorlog) en de Duitsers van een 'Sitzkrieg' (zittende oorlog).

Duitse soldaten sjouwen een kerstboom hun bunker in.
(The New York Public Library Digital Collections)

Het belangrijkste wapenfeit voor de Duitsers in 1939 was het tot zinken brengen van de Britse oorlogsbodem HMS Royal Oak in Scapa Flow door de onderzeeboot U-47 op 14 oktober, waarbij 833 Britse bemanningsleden omkwamen. Eén van de slachtoffers was de zeventienjarige *Boy 1st Class* Harry Spencer. Zijn moeder had op de dag van de ramp, zaterdag, nog een brief van haar zoon ontvangen, waarin hij haar schreef dat hij uitkeek naar het kerstverlof dat hij thuis zou doorbrengen met zijn scheepsmaat George Stephen, die in een bijgesloten briefje de moeder van zijn vriend bedankte voor haar uitnodiging. Later die dag vernam mevrouw Spencer van het zinken van het slagschip en op maandag werd de dood van haar zoon officieel bevestigd door het War Office.⁵⁷

Korter voor kerst, op 17 december, had de Duitse kapitein Hans Wilhelm Langsdorff zijn eigen schip, het Duitse oorlogsschip Admiral Graf Spee, voor de kust van Montevideo met explosieven tot zinken gebracht om te voorkomen dat het in Britse handen viel. De bemanning werd met een vrachtschip veilig aan land gezet in Buenos Aires, waar Langsdorff zelfmoord pleegde, naar eigen zeggen om zijn eer hoog te houden. Het verlies van de trots van de Duitse Kriegsmarine was kort voor de kerstviering een gevoelige nederlaag voor nazi-Duitsland. Bang dat de meer dan 1.000 bemanningsleden in hun ballingsoord, ver verwijderd van hun familie, vergeten zouden worden met kerst hoefde men echter niet te zijn. Argentijnse functionarissen en leden van de Duitse kolonie zorgden dat het hen aan niets ontbrak. Op kerstavond en eerste kerstdag werd een deel van de bemanning uitgenodigd voor het vieren van kerst in de woningen van Duitse bewoners van Buenos Aires. Voor de overige mannen werd een feestmaal georganiseerd en werden cadeaus uitgedeeld bij de kerstboom.⁵⁸

Aan het Westfront in Europa hadden de vijandelijke machten hun stellingen tegenover elkaar betrokken, maar bleef wapengekletter grotendeels achterwege. In plaats van zich met kerst terug te trekken in zijn appartement, bezocht Hitler zijn troepen aan de Siegfriedlinie. Op 23 december werden het infanterieregiment Grossdeutschland, de 75^e infanteriedivisie en een verkenningssquadron van de Luftwaffe verrast door een bezoek van hun leider. Hij bezocht ook een aantal batterijen luchtafweergeschut en Duitse posities op de heuvels van Spichern, een militaire stelling ten zuidwesten van Saarbrücken. Dit gebied was sinds 1919 in Franse handen geweest, maar in oktober overgenomen door de Duitsers nadat het Franse leger het verlaten had. Van een kanonnier van het luchtafweergeschut ontving de *Führer* hier een uit hout gesneden adelaar, waarop gek genoeg de swastika ontbrak. Hij ontmoette er ook arbeiders van Organisation Todt, de bouworganisatie van de nazi's die zich ook bezighield met de constructie van fortificaties. Op het programma stonden verder een bezoek aan tank- en munitiefabrieken in de regio Saarbrücken. Zowel een kerstviering van de Gebirgsjäger in het klooster van Montabaur werd bijgewoond, als een kerstdiner in Aken van de Leibstandarte Adolf Hitler, het SS-regiment dat voortgekomen was uit Hitlers lijfwacht.⁵⁹

Volgens Gerhard Engel, die als Hitlers legeradjutant onderdeel maakte van Hitlers reisgezelschap, was het feest bij de Leibstandarte 'somber en allesbehalve kerstachtig', een mening die ook Hitler met hem deelde. Hitler deed tegenover Engel tijdens deze kersttour een opmerkelijke ontboezeming, namelijk 'dat er niets genoeglijker is als een zeker aantal Duitse kerkliederen.' Volgens Engel had Martin Bormann, Hitlers latere privésecretaris, Hitler 'een order proberen te ontfutselen dat christelijke kerkliederen als hij aanwezig was niet gespeeld en niet gezongen mochten worden. Dat was bij

hem slecht gevallen. "Stille nacht, heilige nacht" is een van de mooiste liederen die er is en onafhankelijk van zijn opstelling tegenover de kerken wil hij dit lied op kerstavond niet missen.⁶⁰ Was Hitler genezen van zijn kerstapathie of was deze nooit zo groot dat hij niet kon genieten van kerstliederen? We zullen het nooit precies weten, maar wellicht heeft Hitlers opstelling ten opzichte van christelijke kerstliederen er mede aan bijgedragen dat de ontkerstening van Kerstmis nooit zover doorgevoerd werd als sommige radicale fracties binnen zijn partij wensten.

Hitlers drukke programma van 24 december werd op eerste kerstdag vervolgd door een ontmoeting met gevechtsvliegers van de Luftwaffe en met een legereenheid waarin het regiment waarin hij zelf tijdens de Eerste Wereldoorlog diende was opgegaan. In de Duitse gecontroleerde pers werd de loftrompet geblazen over Hitlers verblijf bij zijn troepen tijdens de kerstdagen. Benadrukt werd dat de Britse premier Neville Chamberlain datzelfde niet had gedaan. Ook op de jonge dagboekschrijfster Wolfhilde von König maakte Hitlers aanwezigheid bij zijn troepen met kerst indruk. 'De *Führer* bracht Kerstmis door bij zijn soldaten in het westen', zo noteerde ze op 25 december. 'Hij bracht hen kleine cadeautjes en kleine kerstbomen, maar het mooiste cadeau voor de soldaten moet de aanwezigheid van de *Führer* zijn geweest.'⁶¹ Zelf was de Duitse leider ook geïmponeerd door zijn kersttrip, zo noteerde Goebbels in zijn dagboek, nadat hij op 28 december met hem sprak. 'De stemming aan het front kon niet beter zijn', aldus de propagandaminister. 'De troepen waren buiten zichzelf van vreugde. Het bezoek van de *Führer* kwam als een volledige verrassing voor hen.'⁶²

Zelf was Goebbels deze kerstperiode op 23 december speciale gast tijdens een viering in het Berliner Theater, waar veel kinderen verzameld waren. 'Ze zijn erg lief en schattig,' krabbelde hij hierover enthousiast op in zijn dagboek, 'het publiek is in goede stemming, ondanks al hun problemen, mijn toespraak is ontvangen met geweldig applaus en er is veel enthousiasme als vader Kerstmis arriveert.'⁶³ De dochter van Hermann Göring maakte gedurende de kerstdagen haar opwachting in een Berlijnse speelgoedwinkel, waar haar moeder cadeaus uitzocht voor de kinderen van soldaten die gesneuveld waren tijdens de Poolse campagne.⁶⁴ Rudolf Hess, privésecretaris en plaatsvervanger van Hitler, sprak op kerstavond over de radio de natie toe vanaf marinebasis Wilhelmshaven. Hij waarschuwde Duitslands vijanden dat hun 'wil om te vernietigen' niet zo groot was als 'Duitslands wil om te winnen'.⁶⁵ Vanuit een met dennentakken uit het bos versierde zaal nabij de Westwall hield *Generaloberst* Walther von Brauchitsch op kerstavond een rede die eveneens uitgezonden werd op de radio. 'Alleen als we gewonnen hebben,' zo dreigde hij, 'zullen we weer in staat zijn om over vrede te spreken tijdens kersttijd.'⁶⁶

*Hitler bezoekt zijn troepen aan het Westfront.
(The New York Public Library Digital Collections)*

*Hitler neemt een uit hout gesneden adelaar in ontvangst.
(The New York Public Library Digital Collections)*

*Adolf Hitler bij de kerstboom: geen vanzelfsprekende combinatie.
(Collectie auteur)*

Run rabbit run

Het aanstekelijke deuntje en de luchtige tekst van 'Run rabbit run', gezongen door het komische duo Flanagan and Allen, was voorafgaand aan de kerstdagen van 1939 populair in het Verenigd Koninkrijk. Het in oktober voor het eerst in het theater gezongen liedje gaat over een konijn dat moet wegrennen om niet in de *rabbit pie* te belanden van de boer met zijn jachtgeweer en heeft eigenlijk niets te maken met kerst. Populair werd het door de mythe dat bommen van de Duitse Luftwaffe tijdens een aanval op vliegboten op Shetland op 13 november 1939 slechts een of twee konijnen wisten te raken. Een plaatselijke inwoner liet zich in een bomkrater fotograferen met in zijn hand een dood konijn, dat er te ongeschonden uitzag om werkelijk slachtoffer te zijn van het bombardement. In werkelijkheid was het dier dan ook afkomstig van een lokale slager in de hoofdstad Lerwick. Hoe dan ook, 'Run rabbit run' werd een smakelijke parodie op de vermeende onkunde van de Luftwaffe.⁶⁷ Het was een parodie die de betrekkelijke onbevangenheid van de kerstperiode van 1939 in het Verenigd Koninkrijk kenmerkte. In 1940 zou de sfeer totaal omgeslagen zijn vanwege de bombardementen op Britse steden die vele slachtoffers eisten, maar nu kon men nog even genieten van een kerst die bijna als vanouds was in vergelijking met de kerstdagen van de jaren die zouden komen.

Wandelend door Londen op kerstavond 1939 was er echter niets te zien waaruit je kon concluderen dat Kerstmis gevierd werd. Er waren geen vrolijk verlichte winketalages en kerstversieringen in Oxford Street en er brandden geen lichtjes in de kerstboom bij St Paul's Cathedral. Woonhuizen leken haast wel verlaten, zo donker oogden ze van buitenaf. De aan het begin van de oorlog ingevoerde *black-out* eiste zijn tol in het Britse verkeer, onder meer doordat voetgangers en fietsers in het donker door auto's werden geschept. In december waren in het Verenigd Koninkrijk 1.115 dodelijke slachtoffers te betreuren.⁶⁸ Overdag vielen in de Londense winkelstraten alleen de zandzakken voor de winkels op en de *anti-blast tape* op de winkelruiten, beide bedoeld om glasschade bij de gevreesde bombardementen te beperken. Rantsoenering op levensmiddelen was weliswaar al in november aangekondigd, maar zou pas in januari 1940 ingevoerd worden, eerst op boter en bacon. In de winkels lag nog genoeg koopwaar, hoewel de prijzen van kerstcadeaus gemiddeld 20% duurder waren dan voorheen en de kosten van het levensonderhoud het hoogst sinds 1927.⁶⁹ Om oorlogswoekeraars te ontmoedigen en prijzen laag te houden subsidieerde de overheid noodzakelijke producten, zoals brood, vlees en melk. Veel mensen gingen hamsteren, tot onvrede van de overheid die tekorten vreesde.

In damesbladen stonden recepten voor gerechten die de daaropvolgende jaren hooguit nog met surrogaatingrediënten te maken waren. Voor de laatste keer voorafgaand aan jaren van schaarste aten de Britten fruit van marsepein, kalkoen en fruittaart met ijs. Ook de traditionele kerstpudding bevatte nog suiker, reuzel en margarine, bestanddelen die allemaal gerantsoeneerd zouden zijn in het volgende jaar. Toch was het niet zo dat men zich massaal te buiten ging aan royale feestmaaltijden. Voor gezinnen uit de middenklasse waren de prijzen te hoog om uitgebreide inkopen te doen, mede door een belastingverhoging op sommige producten ten behoeve van de oorlogskas. Ook de stemming was er niet naar. *The Lady Magazine*, tegenwoordig het oudste Engelse damesblad, adviseerde lezers om 'Kerstmis te behouden omwille van de kinderen'. 'Ontdaan van de verspilling, de gulzigheid, het excessieve snobisme, dat begon toe te nemen tijdens de voorspoedige tijden, kan Kerstmis blijer gestemd zijn dan ooit, in de ware betekenis van het woord.'⁷⁰ Een soortgelijke oproep kwam van de staatsecretaris van het ministerie van Voedsel, die gezinnen adviseerde om eens geen gebraden ham te eten met kerst. Dergelijke oproepen vond in elk geval in de sjiekere restaurants, waar de menukaarten even weelderig waren als anders, geen weerklank.⁷¹

Ook de minister van Financiën, Sir John Simon, deed zijn zegje en stelde voor om geen geld te verkwisten aan kerstcadeaus. Als iedereen zou sparen, konden de prijzen laag gehouden worden.⁷² Weinigen trokken zich hier iets van aan, want wat was Kerstmis zonder cadeaus onder de kerstboom? Populair voor volwassenen waren naast traditionele geschenken, zoals zeep, parfum, cosmetica, rookwaren en alcohol, ook artikelen die bruikbaar waren tijdens luchtbombardementen. Die hadden weliswaar nog niet plaatsgevonden op Britse steden, maar je kon beter alvast een bakelieten helm of leren opbergkoffertje voor je gasmasker hebben klaarliggen.⁷³ Welcome presentjes waren ook boeken en grammofoonplaten waarmee de ontvanger zich kon vermaken tijdens de lange, donkere avonden van de *black-out*. Wie op zoek was naar een goedkoop, praktisch cadeau kocht bloemvormige buttons die oplichtten in het donker.⁷⁴ Populair waren ook broches en kettinghangers in de vorm van de emblemen van regimenten en andere militaire eenheden. Een speciale advertentiecampagne was opgezet om Franse producten aan te bevelen, zoals wijnen, likeuren en kazen, een steuntje in de rug voor de bondgenoot.⁷⁵

Net als in Duitsland werd er door speelgoedfabrikanten ingespeeld op de oorlog. Teddyberen, poppenhuizen en modeltreinen kregen in de schappen van speelgoedwinkels gezelschap van tanks, zoeklichten, militaire vliegtuigen en versperringsballons. Zelfs schaalmodellen van de Franse Maginotlinie, inclusief bunkers en gevechtskoepels, waren verkrijgbaar. Voor jongens konden kleine maten gekocht worden van de uniformen die hun vaders droegen in de landmacht, marine of luchtmacht. Voor meisjes was er een verpleeg-

steruniformpje van het Rode Kruis en hun poppen waren voorzien van een gasmaskerschoudertasje als accessoire.⁷⁶ Voor de oudere kinderen en volwassenen werden bordspellen aangeboden met een aan de oorlog gerelateerd thema, zoals 'Invasion', waarbij je je moest verdedigen tegen een vijandelijke invasie. Een ander voorbeeld is 'Blackout', waarbij je moest proberen het snelst alle delen van je stad te verduisteren.⁷⁷ Voor ouders die zuinig wilden zijn of weinig te besteden hadden, waren er knutselpatronen te koop om zelf speelgoed te maken, zoals knuffelbeesten van oude kleding en drijvende dieren voor in bad van oude binnenbanden. Een volwassene kon blij gemaakt worden met een zelfgemaakt gasmaskerkoffertje onder de kerstboom.⁷⁸

De kerstboom zelf, die gedurende de Victoriaanse tijd in het Verenigd Koninkrijk was geïntroduceerd, was nog voldoende beschikbaar. En ook de *christmas crackers* ontbraken niet op de voor het kerstdiner gedekte tafels. De volgende jaren zou de productie ervan echter aan restricties gebonden zijn. De staafjes met zilverfulminaat, verantwoordelijk voor de knal bij het openen, werden gebundeld in trossen van drie tot zes en aldus gebruikt bij legertrainingen om het geluid van machinegeweren na te bootsen.⁷⁹ Behalve met het kerstdiner in huiselijke kring, vermaakten sommige Britten zich ook buitenhuis, hoewel dat door hevige sneeuwval in combinatie met de verduistering niet voor iedereen mogelijk was. Pantomimevoorstellingen, oftewel musicals van sprookjes die als vanouds tijdens de kerstperiode en rond oud en nieuw worden opgevoerd in Groot-Brittannië, werden desondanks goed bezocht. In het London Coliseum werd bijvoorbeeld 'Assepoester' vertoond en in het Empire Theatre in Newcastle 'De gelaarsde kat'. Voor de troepen waren er speciale voorstellingen. Het had niet veel gescheeld of theaters en bioscopen waren gesloten geweest vanwege het risico van Duitse bombardementen, maar dit besluit was op tijd voor de feestdagen teruggedraaid vanwege het gevreesde negatieve effect op het moraal.⁸⁰

Wie vanwege de kou zijn huis niet uit wilde, kon luisteren naar de radio, hoewel het aanbod beperkt bleef tot één zender. BBC Home Service begon om 7:00 uur met het uitzenden van een programmering die onder andere bestond uit een radiovoorstelling van het kerstverhaal, een uitzending van de ochtenddienst vanuit de koninklijke kapel in St. James's Palace in Londen en een compilatie van allerlei soldatenliederen uit de Britse historie. Waar veel Britten die dag ongetwijfeld met smart op zaten te wachten, was de toespraak van koning George VI, die zijn tweede kerstrede sinds zijn aantreden hield. Het verlegen staatshoofd had op 3 september 1939 de natie op de radio al toegesproken, wat voor hem een persoonlijke overwinning was op zijn stotterprobleem. Na een aarzelende start sprak hij toen de rest van zijn oorlogstoespraak met krachtige stem uit. Zijn kersttoespraak stond niet op zichzelf, maar maakte onderdeel uit van een programma, getiteld 'The Empire's